

*ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ - 140**ՍՈՒՄԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ**Բանասիրական գիտությունների դոկտոր***ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԸ**

Սրտակից, հարազատ ընկեր-բարեկամներով շրջապատված լինելը Թումանյանի բարեբախտություններից էր և արդյունք էր ինչպես նրա ստեղծագործության տարածված ու սիրված լինելուն, ժամանակակիցների կողմից նրա մեծության ընկալմանը և բարձր գնահատանքին, այնպես էլ Թումանյան-մարդու անհատական հմայքին, նրա բնավորության և խառնվածքի առանձնահատկություններին: Թերևս դա հետևանք էր նաև այն պարզ ճշմարտության, որ մեծ հոգիները երբեք միայնակ չեն լինում:

Քսաներոդ դարասկզբին, դրանից առաջ և հետո թերևս ոչ մի հայ գրող չի ունեցել այդքան մեկեմասներ, հովանավորներ ու աջակիցներ, որքան Թումանյանը: Եվ այստեղ ամենաէականն ու կարևորը ոչ թե նրանց մեծաթիվ լինելն է, այլ թերևս այն, որ նրանք բոլորը խորությամբ գիտակցում էին Թումանյանին աջակցելու կարևորությունը, նրա ստեղծագործության բացառիկ դերն ու նշանակությունը հայ գրականության համար: Բանաստեղծի մեկեմասները նրան հովանավորում և աջակցում էին ոչ միայն հանուն նրա տաղանդի, հանուն հայ մշակույթի ու գրականության զարգացման, այլ նաև հանուն Թումանյան-մարդու և Թումանյան-ստեղծագործողի հետ ներդաշնակ միասնության մեջ գտնվող հմայիչ անհատականության:

Թումանյանի հովանավորներն ու մեկեմասները պատկանում էին հասարակության ամենատարբեր խավերին՝ սկսած Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյանից մինչև իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը, բժիշկ Արիստակես Զարգարյանը (Ռուստեմ), մախ շերամի, սերմի, հետո կաշվի առևտրով զբաղվող Փիլիպոս Վարդազարյանը (Ֆիլիպ) և ուրիշներ:

Ժամանակակիցներից Վարդգես Ահարոնյանը գրում է. «Հարգանք և հիացում ուներ Վասպուրականի Արծվի՝ Խրիմյանի հանդեպ»¹:

Նկատենք, որ Թումանյանը առհասարակ չէր սիրում հասարակությունը մարդկային խմբերի՝ դասերի բաժանելը: Նրա համար միևնույն էր, թե մարդկային նկարագրի լավ ու վատ կողմերը ո՞ր դասին պատկանող մարդու մեջ կտեսներ՝ անկախ կուսակցական, դասային, սոցիալական, մասնագիտական, ազգային կամ այլ պատկանելությունից: Հենց այդ է պատճառը, որ նա լավագույն բարեկամներ ու նաև թշնամիներ ուներ բոլոր դասերում:

Դեռևս 1893 թ. Թումանյանը հայ առաջադեմ մտավորականության հետ արտատրոփ սպասում էր Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոս հաստատվելուն, որը ձգձգվել էր ռուսական իշխանության կողմից: 1892 թ. մայիսի 5-ին միաձայն ընտրվել էին երկու թեկնածուներ՝

¹ Վարդգես Ահարոնյան, Հովհաննես Թումանյան. Մարդը և բանաստեղծը, Բոսպոն, 1936, էջ 83-84:

Մկրտիչ եպիսկոպոս Խրիմյանը և Մատթեոս եպիսկոպոս Իզմիրլյանը: Վերջնական ընտրությունը պետք է կատարեր Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր Երրորդը: Վերջինս 1893 թ. հունիսի 3-ին այդ պաշտոնում հաստատում է թուրքական կառավարության կողմից Երուսաղեմ աքսորված Մկրտիչ Խրիմյանին: Թումանյանն իր անհամբերությունը կիսել էր Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ, Սինդիկատի անդամ, կաթողիկոսական իր թեկնածությունից հանուն Խրիմյանի հրաժարված Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանի հետ, որը հետագայում գլխավորել էր աքսորված կաթողիկոսին Երուսաղեմից Էջմիածին ուղեկցող պատվիրակությունը: Թումանյանին դուր չէին եկել 1893 թ. նոյեմբերին հնչակյանների որոշ դժգոհությունները Խրիմյանից. «...Կուսակցությունը շատ էր հուզված Հայրիկի դեմ»²: Այդ դժգոհությունները բանաստեղծը անվանում է «ամբոխային հուզմունք»:

Խրիմյանը Ղ. Աղայանի միջոցով 1893 թ. հունվարի 11-ին ստացել էր Թումանյանի «Բանաստեղծությունների» երկու հատորները (1890, 1892 թթ.)³:

1895 թ. դեկտեմբերի սկզբին Թումանյանը հանդիպել և երկար զրուցել է Հայրիկի հետ Էջմիածնում: Զրույցի հաջորդ օրը Հայրիկը, Թումանյանի հետ ունեցած հանդիպումից մեծ բավականություն ստացած լինելով, մտքից է մտնում հրավիրել իր մոտ: Առաջին տեսակցությունը ունեցել էր պաշտոնական բնույթ և կապված էր եղել Թումանյանի ճամփորդության բուն նպատակի՝ արևմտահայ գաղթականությանն օգնելու գործի հետ: Այնուհետև Թումանյանը հանդիպում էր Խրիմյանին ամեն անգամ, երբ նա գալիս էր Թիֆլիս: Այսպես, 1898 թ. դեկտեմբերի 20-26-ին բանաստեղծն այցելում է Հայրապետին, որպեսզի միջնորդի Ղ. Աղայանին թոշակ նշանակելու համար: Խրիմյանը խոստանում է բանաստեղծին կատարել նրա խնդրանքը և կատարում է իր խոստումը, թեև ձգձգումով, քանի որ Էջմիածնի Սինդիկատը խանգարում էր, սակայն, այնուամենայնիվ, այդ թոշակը՝ ամսական 25 ռուբլի, նշանակվել էր Աղայանին ցմահ, և նույնիսկ շարունակվել էր վճարվել ընտանիքին նրա մահից հետո: Բայց շուտով Սինդիկատը որոշմամբ թոշակը դադարեցվել է՝ առաջացնելով Թումանյանի և հայ մտավորականների զայրույթը⁴:

1900 թ. ամռանը Դսեղում Թումանյանը դիմավորում և հյուրընկալում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին, ում հետ կապված էր նվիրական ու անկեղծ սիրով: Թումանյանին դուր չի գալիս կաթողիկոսի հանդեպ գյուղացիների անտարբերությունը: Նրանց ամենահին չէր հուզել այդքան բարձրաստիճան հյուրի ներկայությունը. «...Սաստիկ անշուք անցավ Հայրիկը,- նշում է բանաստեղծը,- և ժողովուրդը՝ գյուղացին, գրեթե տեղից չշարժվեց» (9, 225):

Պատճառների մասին խորհելով՝ Թումանյանը կարծում է, որ գյուղացին իր թշվառության ու հոգսերի մեջ դադարում է նկատել այն, ինչ բարձր է, վեհ, հարգանքի և մեծարանքի արժանի. խավարի մեծությունը թույլ չի տալիս նկատել լույսը: Նրա տխուր տպավորությունը այն ցավալի զարմանքից էր, թե «մեր կյանքում իսկի լուսավոր, մխիթարական բան չկա, բարձր բան չկա» (9, 225): Գրելով այս տողերը՝ Թումանյանը ավելացնում

² Նովիանեն Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հ. 9, էջ 121: Այսուհետև հատորն ու էջը կնշվեն տեքստում:

³ Տե՛ս Ղ. Աղայան, ԵԺ, Ե., 1963, հ.4, էջ 535:

⁴ Տե՛ս «Նորիզոն», 1912, թիվ 55:

է, որ այն իր հոռետեսության արտահայտությունը չէ, այլ իրատեսության:

Համագլուխացիների սառը վերաբերմունքը բանաստեղծը փորձում է ինքնուրույն ու միայնակ հաղթահարել իր՝ կաթողիկոսի հանդեպ դրսևորած մեծ ուշադրությամբ. ուղեկցում է նրան՝ գրուցելով տարբեր թեմաների, այդ թվում նաև իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի մասին, մի քանի կադր լուսանկարում է խորհմյանին:

Այդ լուսանկարներից հատկապես հաջող է ստացվում մեկը, որում խորհմյանը Թումանյանի եղբոր՝ Ռոստոմի ձիու վրա է: Հայրապետի լուսանկարը բանաստեղծը ուղարկում է Մարիամ Թումանյանին, Փիլիպոս Վարդապարյանին ու նաև Վեհափառին, որի կարգադրությամբ Էջմիածնի դիվանապետ վարդապետը խնդրել էր այդ լուսանկարը: Մ. Թումանյանի վկայությամբ՝ խորհմյան Հայրիկը շատ էր սիրում նկարվել զանազան ձևերով և ուրախությամբ բաժանում էր ամենքին իր լուսանկարները⁵:

Իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը վկայում է, որ ամեն անգամ, երբ խորհմյան Հայրիկը Թիֆլիսում էր լինում, Թումանյանն ամեն օր գնում էր նրան այցելության: Բանաստեղծը բարեկամանում էր բոլոր նրանց հետ, ովքեր բանաստեղծական հոգի ունեին և սիրում ու գնահատում էին գրականությունը: Իսկ խորհմյանը հենց այդպիսին էր: Երբեմն Հայրիկը ցածր ձայնով երգում էր իր հորինած, կամ էլ որևէ ժողովրդական երգ, երբեմն էլ որևէ գրքի առիթով վեճի էր բռնվում Թումանյանի հետ և այնպես ոգևորվում նրա հետ գրուցով, որ ժամերն անցնում էին աննկատ, իսկ եկած այցելուներին մերժում էր՝ չկամենալով ընդհատել հանդիպումները Թումանյանի հետ, որովհետև, ինչպես փաստում է իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը, «Թումանյանը Հայրիկի ամենասիրելի հյուրն էր միշտ»⁶:

Նույնիսկ Կրծանիսում հիվանդ պառկած կաթողիկոսը իր այցելուներից հետաքրքրվում էր Թումանյանի առողջական վիճակով, նրա մեծ ընտանիքի հոգսերով: Հայտնի է, որ մի անգամ, երբ իշխանուհի Մ. Թումանյանը Հայոց Հայրիկին այցելության է գալիս, խորհմյանը տասնհինգ «տասանոց» ոսկիներ է փոխանցում բանաստեղծին:

1901 թ. Ավետիք Իսահակյանին հանդիպելիս Հայոց Հայրապետը ասել էր. «Է՛հ, դու՛ն ալ բարով ես եկել, ես քեզ կճանչնամ, կարդացեր եմ քու գրվածքներեն քանի մը բան: Ես Կովկասին մեջ երեք բանաստեղծ գիտեմ. մեկը մեր ուսուցիչ Հովհ. Հովհաննիսյանն է, մեկն ալ Թիֆլիս Հովհ. Թումանյանն է. անոնց անձամբ կճանչնամ ու շա՛տ կսիրեմ: Ըշտե մեկն ալ դու՛ն ես - քեզ ալ հիմա տեսա. դու՛ն անոնցմե երիտասարդ ես, այդ է պատճառը, որ միշտ ամպ ու աղբյուր, վարդ ու աղջիկ կերգես»⁷:

Թումանյանի և Հայոց Կաթողիկոսի համակրանքը փոխադարձ է եղել: Վարդգես Ա.-հարոնյանը նշում է. «Խորհմյանին այցելելու ոչ մեկ առիթ չէր փախցնում Հովհ. Թումանյանը, երբ ինքը Էջմիածին էր գնում, կամ երբ խորհմյանը գալիս էր Թիֆլիս:

Խորհմյանը, որ իր խոր ծերությանն իսկ պահել էր իր սուր մտքի պայծառությունը, անշուշտ, հաճույքով էր ընդունում Հովհ. Թումանյանին»⁸: Թումանյանը հաճախ է նրա կյան-

⁵ Տե՛ս Մ. Թումանյան, Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, Ե., 2003, էջ 94: Նշված լուսանկարը այժմ պահվում է Թումանյանի թանգարանի լուսանկարների բաժնում՝ թիվ 385 (65):

⁶ Տե՛ս Մ. Թումանյան, Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, Ե., 2003, էջ 94:

⁷ Ավետիք Իսահակյան, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 4, Ե., 1959, էջ 19:

⁸ Վարդգես Ահարոնյան, Հովհաննես Թումանյան. Մարդը և բանաստեղծը, Բոսպոն, 1936, էջ 84:

քից դեպքեր պատմել: Թումանյանի պատմած այդպիսի գվարճալի դեպքերից մեկը ան-
 ջնջելի է մնացել Մարգար Ավետիսյանի ճիշտության մեջ: Խրիմյանը Թումանյանի հետ
 հանդիպելիս ամենից շատ խոսում էր գրականությունից, գրողների անապահով վիճակից
 և այլն: Վեհափառը ինքն էլ ստեղծագործում էր, ժամանակի գրական ընթացքի ակտիվ
 մասնակիցներից էր: Նրա ստեղծագործությունները տեղ էին գտնում մամուլում և բոլոր
 քրեատոմատիաներում ու ամթոլոգիաներում, գրախոսվում էին գրողների և գրաքննա-
 դատների կողմից: Խրիմյանը բնականաբար հատկապես բարձր էր գնահատում Թուման-
 յանի կարծիքը: Նշենք մակ, որ Թումանյանը «Խրիմյան Հայրիկի օրերից մեկը»
 հուշ-պատմվածքում խոստովանել է, որ Խրիմյանը «Սիրուն, սրտաշարժ պատմություններ
 էր անում զանազան մարդկանցից: Եվ ինչքան ձանձրությամբ էի լսում նրա տառամալորնե-
 րը, այնքան ավելի հետաքրքրությամբ լսում էի նրա տաղանդավոր զրույցները» (5, 70):

Ժակատագիրը մոտեցրել էր այդ երկու մեծ մարդկանց, քանի որ նրանք ունեին հո-
 գևոր նկարագրի մեծ ընդհանրություն: Երկուսն էլ տաղանդավոր զրուցակիցներ էին, բա-
 նավոր խոսքի անզուգական վարպետներ: Նրանք հազար ու մի թելերով էին կապված
 միմյանց հետ, և այդ փոխադարձ ձգողական ուժը պայմանավորված էր ոչ միայն ընդհա-
 նուր հետաքրքրություններով, ազգային հոգսերով ու մտորումներով, բնավորության բազ-
 մաթիվ ընդհանուր գծերով, այլև հետաքրքրի զրուցակցի անհագ կարիքով ու կարոտով:
 Հանդիպումներից մեկի ժամանակ Խրիմյան կաթողիկոսը խնդրում է բանաստեղծին
 ունկնդրել իր նոր գրած պոեմը: Վեհափառը, առաջարկելով Թումանյանին ճոճաթողը, ա-
 սում է. «Դե, լսե՛. տեսնենք կը հավնի՞ս հայոց Հայրիկի նոր պոեմը»⁹: Բանաստեղծը Հայ-
 րապետի բարձր ընթերցանության պահին գուցե Վեհափառի ձայնի միալար շեշտից, գու-
 ցե պոեմի անհետաքրքիր բովանդակությունից, գուցե պարզապես հոգնածությունից և
 ճոճաթողի հարմարավետությունից, սկսում է անջել. «Ձեռն ականջիս էր ընկնում ինչպես
 գետի միալար խշշոց, բայց բառերին, մտքին չէի կարողանում հետևել, - ասում է Թուման-
 յանը: - Մեկ էլ հանկարծ ձեռն կտրվեց. Ես վեր թռա, ինչպես անջող ջաղացալու, երբ ջա-
 ղացը կանգ է առնում» (ԹժՀ, 177): Թումանյանը ամոթահար աչքերը բաց է անում և
 խնդրում է Վեհափառին շարունակել: Թումանյանը ասում է. «Հասկացա, որ ծերունին
 վշտացել էր, և խղճի խայթ զգացի»¹⁰: Սակայն «բանը բանից անցել էր» և լավ թաքցրած
 վիրավորվածությամբ Հայրիկը հրաժեշտին խնդրում է և «պնդում», որ Թումանյանը իր նոր
 գործերը բերի և ընթերցի:

Բանաստեղծը բնականաբար չէր կարող մերժել Հայրիկի խնդրանքը: Երկու օր անց,
 երբ մա գալիս է իր նոր ստեղծագործությունները ներկայացնելու, դերերը փոխվում են:
 Այժմ արդեն Թումանյանն է ընթերցողի դերում: Նա ոգևորված կարդում է իր նոր ստեղ-
 ծագործությունները, սակայն զարմացած նկատում է, որ Խրիմյանը անվերջ շեղվում է
 ինչ-որ կողմնակի գործերով: Նա մերթ վառարանի կրակն է խառնում, մերթ դարակի մեջ
 ինչ-որ բան է փնտրում, մերթ հազում ու քթի տակ ինչ-որ երգ է մրմնջում, մերթ սուրճ է
 պատրաստում և միշտ «նույն թրխկոցով»: Հենց որ Թումանյանը ուզում է ընդհատել ըն-
 թերցանությունը, Հայրիկը հորդորում է շարունակել. «Ծարունակե՛, շարունակե՛, ես

⁹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Ե., 1969, էջ 177: Այսուհետև փեքքում կնշվի ԹժՀ և էջը:

¹⁰ Վարդգես Ահարոնյան, Հովհաննես Թումանյան. Մաղղը և բանաստեղծը, Բոստոն, 1936, էջ 85:

կ'ունկնդրեմ... Հայոց Հայրիկը բանաստեղծի համար սուրճ կը պատրաստե, որ կոկորդը չցամաքի կարդալու ատեն: Հա՛, ցամքած կոկորդով դժվար է կարդալ» (ԹժՀ, 178):

Թումանյանը դեռևս ոչինչ չէր կասկածում, մինչդեռ Հայրիկը, արգելելով նրան ընդհատել ընթերցանությունը, դուրս է գալիս կից սենյակը, այնտեղից էլ բակ՝ զբոսնելու: Պատուհանից տեսնելով բակում ճեմող վեհափառին՝ Թումանյանը ի վերջո գլխի է ընկնում, որ սա Հայրիկի «պատասխան քայլն է», որ ինքն անզուշորեն ընկել է նրա լարած ծուղակը, և որ իր անուշադրության ցույցերով Հայրիկը պարզապես «վրեժ է լուծում»: Վեհափառը վերջապես ներս է մտնում և խորամանկ ժպտալով ասում. «Է՛հ, շատ սիրուն պոեմ գրեր ես, կերևա ավելի շատ գրել գիտես, քան ունկնդրել...»

Էսպես վրեժ լուծեց ինձանից Հայոց կաթողիկոսը», - տարբեր առիթներով պատմում էր Թումանյանը և ամեն անգամ «ծիծաղում մանկական ծիծաղով» (ԹժՀ, 178-179):

Դատեր՝ Նվարդի վկայությամբ Թումանյանը Խրիմյանին «մեծ մարդ էր համարում... և հետաքրքիր զրուցակից: Խրիմյան կաթողիկոսը հաշվի էր նստում հայրիկի, նրա գրական ճաշակի ու հայացքների հետ»¹¹:

Խրիմյանը մի առանձնահատուկ սիրով էր կապված նաև Թումանյանի ընտանիքի հետ, և ամեն անգամ Թիֆլիս գալով՝ ուզում էր տեսնել ոչ միայն բանաստեղծին, այլև նրա կնոջն ու երեխաներին: Այդպիսի հանդիպումներից մեկի ժամանակ, երբ Թումանյանի տասը երեխաները զույգ-զույգ մտնում են Խրիմյանի մոտ, կաթողիկոսը բանաստեղծի կնոջը՝ Օլգային ասում է. «Ապահարզան տալը դժվար գործ է, հեշտ չենք տալիս, բայց եթե դու ուզես, քեզ կտանք: Բանաստեղծի պահելը, դիմանալը դժվար գործ է» (ՀԶ, 175):

Բանաստեղծի կողմից Խրիմյանի մարդկային և կարագրին ու ստեղծագործությանը տված գնահատականներից մեկը պահպանվել է Նվարդ Թումանյանի հուշերում. «Խրիմյանը մեծ մարդ էր, շա՛տ մեծ... փիլիսոփա բանաստեղծ էր՝ ունենալով Աղայանի խառնվածքը: Օրենք չէր ճանաչում, օրենք չգիտեր, օրենքից բարձր էր, ինքն էր օրենք ստեղծում, մեծ անարխիստ էր: Ինքնատիպ դեմք էր, մեծ ու անսխալ» (ՀԶ, 233):

«Աղայանի խառնվածք» ասելով՝ Թումանյանը հասկանում էր «լավ, համակրելի, բարձր ոգևորությունների մարդ» (ՀԶ, 233):

Մկրտիչ Խրիմյանը Հայոց Հայրապետ էր դարձել Մակար կաթողիկոսի մահից հետո (1892 թ. մայիսի 5): Թուրքական կառավարության կողմից Երուսաղեմ աքսորված հոգևոր գործչի՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պաշտոնում 1893 թ. հունիսի 3-ին հաստատվելը Թումանյանը ընդունել է խանդավառությամբ և մեծ հույսերով ու սպասումներով: Ոգևորությունը համընդհանուր էր: Արսեն Դլտճյանը վկայում է. «Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոս ընտրվելուց հետո երիտասարդության մեջ ձգտում կար վանական-հոգևորական կամ, ինչպես ասում էին, վարդապետ դառնալու: Դա համարվում էր ազգին ծառայելու մի ձև» (ԹժՀ, 277):

Խրիմյանը Թիֆլիս էր հասել 1893 թ. օգոստոսի 29-ին: Երկու օր անց «Մուրճի» աշխատակիցների հետ Թումանյանը այցելում է կաթողիկոսին: Ընդունելությունը տևում է կես ժամ¹²:

¹¹ Նվարդ Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, Ե., 1983, 174: Այսուհետև փոքրագույն կնշվի ՀԶ և էջը:

¹² «Մուրճ», 1893, թիվ 7-8, էջ 1291:

1893 թ. սեպտեմբերի 26-ին Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոս օծվելու առիթով կազմակերպված խնջույքին Թումանյանը գրում է «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծությունը: Այդ մասին վկայում է ինքը՝ բանաստեղծը. ««Հայ ուխտավորին» էքսպրոմտ է. Խրիմյանի ընտրության առթիվ չորս հոգի քեֆ սարքեցինք Օրթանալայում, էն քեֆին գրեցի» (ՀԶ, 231):

Խրիմյանի հետ կապված բանաստեղծի հույսերն ու սպասումները, մրա նկատմամբ զգացումները ունեցել են իրենց մակընթացություններն ու տեղատվությունները՝ կապված հայ ժողովրդի վիճակի, Էջմիածնի դեպքերի, մասնավորապես 19-րդ դարի վերջերին Արևմտահայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ: Թիֆլիսում շատերի վրդովմունքն էր շարժել Վեհափառի՝ Էջմիածնում կատարած մի շարք փոփոխությունները՝ երիտասարդության կողմից սիրված Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանի հրաժարականը Գևորգյան Ճեմարանի տեսուչի պաշտոնից, «Արարատ» ամսագրի խմբագրության և մրա խմբագիր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի փոփոխությունը, Կարա-Մուրզային Ճեմարանի երգի ուսուցչի պաշտոնից զրկելը և մրա փոխարեն Կոմիտասին նշանակելը, Գևորգ եպիսկոպոս Սուրենյանին Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ դարձնելը և այլն: Այս ամենը չէր կարող չհուզել մահ Թումանյանին: Նրա որոշ չափով հիապոստոսությունը նպաստում են ևս երկու հանգամանք: Հայոց Հայրապետը, տեղի տալով «Մշակում», «Նոր Դարում» և «Արձագանքում» տպագրվող պահպանողականների հոդվածներում արտահայտված անարդար պահանջին, 1894 թ. Ղազարոս Աղայանին ազատել էր Էջմիածնի տպարանի և ձուլարանի կառավարչի պաշտոնից: Պահպանողականների զայրույթը առաջացրել էր Աղայանի «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» հուշագրության հրապարակումը, որտեղ հեղինակը սուր քննադատության էր ենթարկել Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսին: Մինչդեռ Աղայանը Խրիմյանի մոլի պաշտպաններից էր և կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ անձամբ էր մեկնել Երուսաղեմ՝ մրան հայրապետական աթոռ հրավիրելու նպատակով¹³:

Ծատերը, այդ թվում մահ Թումանյանը, Խրիմյանին մեղադրեցին Աղայանի հանդեպ անարդար վերաբերմունքի մեջ: Երկրորդ հանգամանքը, որն առանձնապես հուզել էր Թումանյանին, մրա մտերիմներից մեկի՝ Արսեն Ղլտճյանի՝ Էջմիածնից Երևանի վանք արքայություն էր:

Արսեն Ղլտճյանը 1894 թ. փետրվարին Թումանյանին խորհուրդ է տալիս ոչնչացնել «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծությունը՝ նկատի ունենալով Պոլսի «ազգավճառ» պատրիարքի՝ Աշըղյան եպիսկոպոսի, սովի ու աղքատության, Էջմիածնում կաշառակերության դեմ պայքարելու, արևմտահայերի գաղթը կանխելու և գաղթականներին օգնելու կաթողիկոսի անկարողությունը: Սակայն Թումանյանի կենսազգացողությունը մրան հուշում էր, որ մի մարդու, այդ թվում և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին այդքան շատ մեղադրանքներ հասցեագրելը չի կարող հիմնավոր լինել: Բանաստեղծը հրաժարվում է ոչնչացնել ստեղծագործությունը և հայտնում է ընկերոջը. «Գրում ես, թե ոտանավորը կորցնեմ, ինչո՞ւ կորցնեմ. այն կմնա իբրև հիշատակ մեր առաջին զգացումների, իսկ մորը յուր կարգին. մորը քեզ կուղարկեմ. այսպես է սկսվում»:

Եթե այդպես է, մենք կխորտակենք

¹³ Աղայան, Եժ, հ. 4, Ե., 1963, էջ 311-315, 615:

Այն պատվանդանը, որ մենք կառուցեցինք...» (9, 129):

Իհարկե, Թումանյանը այդպես էլ գեղարվեստական տեսք չի տալիս Խրիմյանին «պատվանդանից գցող» բանաստեղծություն գրելու իր մտադրությանը, որովհետև շատ շուտով համոզվում է նրա ազնվության և առաքինի վարքագծի մեջ: Կարճատև հիասթափությունը տեղի է տալիս մեծ համակրանքի առջև, և արդեն 1898 թ. նա «Հայ ուխտավորին» հանձնում է «Տարազին»՝ տպագրության:

Խրիմյանը միշտ սթափ էր մայրում և ճիշտ էր գնահատում իրականությունը, կատարվող դեպքերն ու իրադարձությունները: Նա ամենևին էլ վերացական դրախտի գովերգում չէր: Կաթողիկոսը ամեն ինչ անում էր, որպեսզի իր ժողովուրդը չհուսահատվի և չբարոյալքվի: «Իրախտի ընտանիքը» ստեղծագործության մասնաբաժնում Հայրիկը գրում է. «Ողբով ու կոծով մեր կորուսած դրախտը (Հայրենիքը ըսել կ' ուզե) մի՞թե կարող եմք գտնել. թող մեր ազքը լայ, մեր սիրտն զգայ. բայց աշխատինք մտքով, աշխատինք ձեռքով. մեր կեանքն ու վիճակը գտնել և դորա միջոցն է մի միայն ընտանիքը վերանորոգել»¹⁴:

1895 թ. մայիսի 30-ին և դեկտեմբերի 1-ին Խրիմյանի հետ հանդիպումներից և «երկար զրույցներից» հետո սկսվում է Խրիմյանի և բանաստեղծի մեծ բարեկամությունը: Այդ հանդիպումից ամիսներ անց՝ 1906 թ. սեպտեմբերի 18-ին, Թումանյանը գրում է «Կաղնի» բանաստեղծությունը՝ «Հայրիկին» ենթավերնագրով, և այն նվիրում է իշխանուհուն (4, 217):

Ժամանակը մեկ անգամ ևս հավաստում է Թումանյանի հեռատեսությունը, մարդկանց ճանաչելու և իրողությունը ճիշտ գնահատելու ունակությունը: Խրիմյանի ազգային և հայրենամանկ գործունեությունը և մարդկային նկարագիրը ավելի հստակ ուրվագծվեցին 1895-1896 թ. թուրքական կառավարության կողմից կազմակերպված հայկական արյունալի ջարդերի ընթացքում, երբ կաթողիկոսը ներկայացավ որպես ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված գործիչ, ամեն ինչ արեց՝ հոգալու համար տեղահան եղած և կոտորածներից մազապուրծ փրկված հայերի կարիքները:

Խրիմյան Հայրիկը ոչ մի ջանք չէր խնայել մասնաշրջանային կայսեր հովանավորությունը ստանալու համար՝ Արևմտյան Հայաստանում խոստացված բարեփոխումներն իրականացնելու համար: Այնուհետև Թումանյանի համակրանքը Խրիմյանի նկատմամբ մնաց մշտապես անփոփոխ՝ մինչև կաթողիկոսի մահը և մինչև իր կյանքի վերջը:

Արժանահիշատակ է Թումանյանի և Խրիմյանի հանդիպումը՝ կապված 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների շրջանում, ինչպես նաև նրանց համատեղ ջանքերը այդ արհավիրքի առաջն առնելու նպատակով:

Փետրվարի 9-ին Թիֆլիսի Ազգային ժողովի դահլիճում («Ժողովարանում») Թումանյանի մասնակցությամբ տեղի է ունենում բազմամարդ ժողով՝ կոտորածի տարածումը կանխելու նպատակով: Ըստ Ժիրվանզադեի հավաստիացումների. «դահլիճը ծայրեծայր լինք է... ներկա են դաշնակցության գրեթե բոլոր թիֆլիսաբնակ առաջնորդները»¹⁵:

Ելույթ են ունեցել Ալ. Խատիսյանը, Ավ. Ահարոնյանը: Վերջինս մեղադրական խիստ խոսքեր է ուղղել ոռոսական իշխանությունների հասցեին՝ հանձին Կովկասյան կառավարչապետի տեղապահ գեներալ Մալամայի: Նա ասել է. «Ոչ մենք ենք մեղավոր, ոչ

¹⁴ «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1908, թիվ 2, էջ 57:

¹⁵ Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու 10 հավորով, Ե., 1963, հ. 8, էջ 255:

թուրքերը, այլ դուք, պատասխանեցե՛ք»¹⁶: Բաքվից եկած երեք հայ պատգամավորներից ինժեներ Միքայել Ունանյանը փորձում է մեղմել կրքերը և խնդրում է ժողովը այլ ուղղությամբ չտանել, «նոր ճակատ բաց չանել» և ամեն ջանք գործադրել կոիվը դադարեցնելու:

Ժողովը որոշում է հեռագրել Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին և խնդրել նրան անհապաղ մեկնել Բաքու, ուր նույն նպատակով գնացել էր Թիֆլիսի շեյխ ու իսլամը: Թումանյանին և բժիշկ Մ. Մուրադյանին և կոտորածներին ականատես մի անձնավորության, որի ով լինելը չկարողացանք պարզել, պատգամավոր են ընտրում՝ գնալու Էջմիածին, իրազեկելու կաթողիկոսին (այդ նպատակով նրանք իրենց հետ էին տանելու այդ ջարդերի անմիջական մի ականատեսի): Ուղևորության նպատակն էր Խրիմյան Հայրիկին Բաքու ուղեկցելը, որպեսզի համատեղ ջանքերով նպաստեն հաշտությանը, արյունահեղության շուտափույթ դադարեցմանը: Նույն օրը երեկոյան Թումանյանը մեկնում է Էջմիածին¹⁷:

Փետրվարի 10-ին հասնելով Էջմիածին՝ Թումանյանը հիվանդ կաթողիկոսին պատմում է Բաքվի դեպքերի մասին: «Խեղճ ծերունուն գտանք անկողնում պառկած, գրում է Թումանյանին իր հանդիպման մասին: Երբ որ պատմեցի... բավական է... բավական է... աղաղակեց ու գլուխը ցած գցեց: Այդ աղաղակը ես չեմ մոռանում: Այդ կարծես մեր ամբողջ ազգի, տանջված, ջարդված, հոգնած, ուժասպառ եղած ազգի աղաղակը լինի - բավական է, բավական է, բավական է...» (10, 8):

Կաթողիկոսը թեև վատառողջ էր, սակայն համաձայնում է Թումանյանի հանձնախմբի հետ Բաքու մեկնել¹⁸:

Թումանյանի՝ Էջմիածին հասնելու հաջորդ օրը՝ փետրվարի 11-ին, Թիֆլիսում տեղի է ունենում մի նոր ժողով՝ Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին եպիսկոպոս Սաթունյանցի նախագահությամբ: Որոշվում է խնդրել կաթողիկոսին մնալ Թիֆլիսում, զխավորել նույն ժողովում ընտրված 12 հոգանոց հանձնաժողովը, մասնակցել նախօրոք կազմակերպված հաշտության ու խաղաղության ժողովրդական ցույցին: Կաթողիկոսը համաձայնվում է:

Փետրվարի 12-ին Խրիմյանը Թումանյանի ուղեկցությամբ հասնում է Թիֆլիս և հաջորդ օրերին՝ փետրվարի 13-ին և 14-ին, մասնակցում հայերի և թուրքերի խաղաղության ցույցին, ընդորոշում, 13-ի ցույցին մասնակցում էին հայերն ու թուրքերը, իսկ հաջորդ օրը՝ հայերն ու վրացիները:

Վանքի բակում, ուր տեղի էր ունենում հանրահավաքը, Խրիմյան Հայրիկը ընդունվում

¹⁶ Նույն փեղում, էջ 256:

¹⁷ «Մշակը» փեղյակ էր, որ Թումանյանը հենց այն պարվիրակն է, որ գնացել է Էջմիածին՝ Խրիմյանի մոտ, սակայն դիպավորությամբ նրա անունը չի հայտնում 1905 թ. փետրվարի 11-ի լուրերի բաժնում մեկ անգամ ևս ցուցաբերելով իր չկամությունը Թումանյանի նկատմամբ: Տե՛ս «Մշակ», 1905, թիվ 20:

¹⁸ «Մշակը» հաղորդում էր, որ պարվիրակները գնացել էին Խրիմյան Հայրիկին Բաքու ուղեկցելու («Մշակ», 1905 թիվ 20), իսկ Թումանյանը գրում է, որ գնացել էին խնդրելու կաթողիկոսին, որ գա Թիֆլիս: Նավանաբար սկզբում որոշվել էր, որ Թումանյանը պետք է Խրիմյանին ուղեկցեր Բաքու, սակայն մեկ-երկու օր անց այդ որոշումը փոխվել էր: Նոր որոշման համաձայն կաթողիկոսը պետք է կանգ առներ Թիֆլիսում և մասնակցեր խաղաղության և հաշտության հանրահավաքներին (ԵԼԺ 10, 7-8: Տե՛ս նաև **Լ. Կարապետյան**, Հովհ. Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, Ե., 1992, էջ 54):

է ջերմ ծափահարություններով ու կեցցեներով: Երևալով առաջնորդարանի պատշգամբում՝ կաթողիկոսը, ոգևորված ժողովրդի խանդավառությունից, մի պահ մոռանում է իր ծանր առողջական վիճակը, շտկում կորացած մեջքը և հազիվ լսելի ձայնով հայրաքար օրհնում է ու բարեմաղթանքներ հղում ներկա բազմությանը:

Թումանյանը այդ մասին հիշել է այսպես. «Այդ նույն վայրկյանին մի զարմանալի, անհավատալի կերպարանափոխություն կատարվեց Խրիմյանի հետ:

Ինչպես ծառս է լինում մարտի շեփոթի ձայնը լսող ուղեւորական մեծուքը, այնպես ծառս եղավ հիվանդ, կուցած ծերունին: Մեկեն շտկեց իր կորացած մեջքը, մեկ կողմ հրեց իր կողքից քայլող եպիսկոպոսի թևը և հենված միայն իր գավազանին՝ մենակ ու հաստատուն քայլերով առաջ անցավ: Ամենքս ապշած էինք մնացել»¹⁹:

Թեև դրսում անձրև էր, հազարավոր մարդիկ անտրտունջ սպասում էին Հայրիկին: Եվ երբ հիվանդ կաթողիկոսը դուրս է գալիս պատշգամբ, տիրում է քար լուրջություն, և բոլորը ծնկի են գալիս: «Մեկեն լոնցին բոլոր կոչերն ու աղաղակները, - շարունակում է Թումանյանը, - և մի սրբազան լուրջություն իջավ այդ հսկա բազմության վրա:

Վարը՝ պատշգամբի տակ, գլուխների մի ծով և դեպի վեր ուղղած հազարավոր անթարթ հայացքներ:

Վերը՝ պարթևահասակ մի ծերունի՝ ոտքից գլուխ սև հագնված, ճերմակ, թավ մորուքը փռած կրծքին, կանգնած էր հենված իր գավազանին: Իր ճակատը ծածկող սև վեղարի վրա մի փոքրիկ ակնակուռ խաչ, որ մեղմ ցույքեր էր արձակում: Թավ հոնքերի տակից իր խոշոր, գեղեցիկ աչքերի հայացքը՝ լի հայրական բարությանմբ ու գորովով՝ թափառում էր մեր գլուխների վրա: Հիմա՛վուրց մի մահապետ էր, որ եկել էր իր ժողովուրդը իր ետևից տանելու: Այդ վայրկյանին Հայոց Հայրիկը կարող էր մեզ տանել, ուր որ ուզեր... Մեզնից ոչ ոք չմտածեց, թե գետինը թաց է, թե իր ոտքերի տակ անձրևաջրի լճակներ են կազմվել: Հազարավոր ծունկեր մեկեն ծալվեցին, և հսկա բազմությունը մեկ մարդու պես ծունկի եկավ:

Մեզնից ամեն մեկին թվաց, թե ինքը լսեց նրա խոսքը, որի մեջ կար և՛ հայրական գոռով, և՛ քաջալերանք, և՛ խրախույս, և՛ մանավանդ սեր:

Մենք մոռացել էինք ամեն ինչ, և՛ թաթար հրոսակները խուժողով, և՛ կոփվը արյունոտ, և՛ ավերը մեր երկրի, և զգում էինք մեզ հզոր, ապահով ու երջանիկ Հայրիկի թևերի տակ»²⁰:

Խրիմյանը օգնել է նաև Թումանյանին գեներով ու գորքով պայքարելու թշնամու դեմ:

Քոլագերան կայարանից 1905 թ. նոյեմբերի 29-ին առավոտյան ժամը 10-ին, երբ Ղա-րախաչի թուրքերը, օգտվելով համընդհանուր տագնապից, հարձակվում են հայերի մոտակա գործարանների վրա, մեծ չափով վնաս հասցնում Գ. Ծաղիկյանի պանրի գործարանին²¹, կայարանապետի միջոցով բանաստեղծը հեռագիր է ուղարկում Հայոց կաթողիկոսին և հենց նրանից է խնդրում, որպեսզի միջնորդի Լոռիում ուսական զինված ուժեր տեղակայելու համար: Հեռագրում մասնավորապես ասվում էր. «Խնդրում եմ հաղորդել Վեհափառ կաթողիկոսին, թե Լոռվա շրջանում հայտնվել է թուրքերի մի ահագին

¹⁹ Վարդգես Ահարոնյան, Հովհաննես Թումանյան. Մաքրը և բանաստեղծը, Բոստոն, 1936, էջ 90-91:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 92-93:

²¹ «Մշակ», 1905, թիվ 239:

խումբ, որ կողոպտում է, սպանում: Ժողովուրդը աղաչում է անմիջական օգնություն»²² (10, 10): Վեհափառ Խրիմյանին ուղղած օգնության այս կոչը Թումանյանի զինված պայքարը կազմակերպելու առաջին քայլերից էր: Ընդ որում բանաստեղծը ուղղակի օգնություն էր խնդրում այն պահին, երբ զիտեր, որ հայկական կողմը շատ ավելի ուժեղ է: Այդ մասին վկայում է ինքը՝ բանաստեղծը. «Ձևայած որ մենք՝ լոռեցիներս, անհամեմատ ուժեղ էինք նրանցից» (10, 492):

Կաթողիկոսի միջնորդությունը չի ուշանում: Ալեքսանդրապոլի Սևերսկի գնդից Թիֆլիսի զինվորական շտաբի կարգադրությամբ Թումանյանի տրամադրության տակ է դրվում զինված մի էսկադրոն, որին «Բոլագերան կայարանում դեկտեմբերի 5-ից 6-ը դիմավորում է անձամբ Թումանյանը: Մինչ այդ նա ստացել էր ռուսական շտաբի գեներալ Վերխմանի հեռագիրը այն մասին, որ Ալեքսանդրապոլի ճամբարից օգնության հասնելու համար ուղարկվել էր Սևերսկի կոչվող գնդի երրորդ հեծելաժողովը, որը, ըստ Թումանյանի, «ժողովրդի կողմից ընդունվեց մեծ ցնծությամբ» (10, 492):

Ռուսական զորքի համար անսպասելի էր եղել հայերի այդքան ջերմ ընդունելությունը, և մեկնումից հետո նրանք բանավոր և գրավոր արտահայտել էին իրենց շնորհակալությունը: Թումանյանի վկայությամբ, ռուս զինվորների հեռանալուց հետո «մեզ շնորհակալություն հայտնեցին, որը, եթե չեմ սխալվում, չէր մոռացվել նաև շտաբ ուղարկված հեռագրում» (10, 493):

Խորհրդային շրջանում գաղափարական նկատառումներով լոռյան է մատնվել նաև, որ Թումանյանը հարկ եղած դեպքում պայքարել է զենքի ուժով: Ամենայն Հայոց Հայրապետը Ամանայն Հայոց Բանաստեղծի տրամադրության տակ է դնում ռուսական զենքն ու զինվորին: Սևերսկի գունդը, որի գլուխն էր անցել Թումանյանը, իր հրետանին ուղղել էր ազերի թաթարների դեմ, միաժամանակ հետապնդել էր տեղի հանցագործ խմբերին, մասնավորապես Զուբինովի, Սիմոնի և Դավիթ Օավերդովի խմբավորումներին: Այսպես, Թումանյանի տրամադրության տակ դրվել էր ռուսական զենքն ու զորքը, և նա կարողացել էր այն օգտագործել հայերի զինված ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և ուժեղացնելու նպատակով (8, 333):

Իհարկե, Թումանյանը վերապահությամբ էր մոտենում Խրիմյան-գրողի գեղարվեստական ժառանգությանը: սակայն խորապես բարձր էր գնահատում նրան իբրև մարդ և իբրև ազգային-քաղաքական գործիչ:

1907 թ. հոկտեմբերի 29-ին վախճանվում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը: Նա Հայ Եկեղեցու պատմության մեջ ամենից սիրված կաթողիկոսներից է եղել, և նրան «Հայրիկ» պատվատիտղոսը շնորհած մի ամբողջ ժողովուրդ իրեն որբացած էր զգում: Մկրտիչ Պոտուրյանը «Բազմավեպում» գրում է. «Դադրած է բաբախել սիրտը, որ սիրոյ արև մ' եղաւ ու փակուած են այն աչքերը՝ որ գրեթէ դար մը հայութիւնը ողբացին: Որբ է Հայրենիքը, զրկված Հայրիկէն... Սակայն համբաւը պիտի ապրի հայ գրական մատենագիտութեան մէջ, և պիտի փայլի իր անունը ազգային կրօնական պատմութեան մէջ»²³:

²² «Արշալույս», Թիֆլիս, 1905, թիվ 66, դեկտեմբերի 1:

²³ «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1907, թիվ 12, էջ 562:

«Անահիտ» ամսագրի հոկտեմբեր-նոյեմբեր-դեկտեմբեր միացյալ համարում Արշակ Չոպանյանը գրում է «Հայրիկի մահվան առիթով» խորագիրն ունեցող հոդվածը, որի արձագանքները լույս տեսան Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում²⁴:

Առաջին անգամը չէր, և միայն տխուր առիթը չէր պատճառը, որ Արշակ Չոպանյանը արտահայտում էր իր հիացմունքը Խրիմյանի նկատմամբ: «Դեմքեր» շաբթում 1907 թ. առաջին ամիսներին Չոպանյանը գետեղել էր «Ժամանակակից Հայաստանի առաքյալը. Ն.Վ. Մկրտիչ Խրիմյան» հոդվածը²⁵: Հրապարակմանը արձագանքում է Արփիար Արփիարյանը «Հայրիկը և Միսիթարյանները» հոդվածով²⁶:

Հոկտեմբերի 31-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում Խրիմյան Հայրիկի հիշատակին նվիրված հոգեհանգիստը, որտեղ ելույթ է ունենում նաև Թումանյանը: Նա Խրիմյանին ներկայացնում է իբրև «ժողովրդի մարդու», «հասարակ ժողովրդի «Հայրիկի»»: «Նոր ալիքի» լրագրողը յուրովի է վերարտադրում բանաստեղծի խոսքերը: Ըստ նրա՝ Թումանյանը մասնավորապես ասել է. «Այն անասման սերը, որ մա վաղելում էր աշխատավոր տարրերի կողմից, չէր պայմանավորվում նրա կղերական պատրիարքական, կաթողիկոսական կոչումով: Ժողովուրդը նրան սիրում էր իբրև իր ազատագրության անձնվեր պաշտպանին: Հարգանք հեղափոխական ուսման հիշատակին, հարգանք աշխատավոր գյուղացիության, արհեստավորների ու մշակների առաջին պաշտպանի անվանը»²⁷:

1907 թ. նոյեմբերի 2-ին Թումանյանը «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծությունը առաջին անգամ հրապարակում է ամբողջությամբ «Նոր ալիք» պարբերականում. «Տարագում» այն լույս էր տեսել կրճատումներով²⁸: Սովորության համաձայն՝ Թումանյանը բանաստեղծությանը կցում է ծանոթագրություն, որում նշում է. «Ժամանակի ցենզորական պայմանների պատճառով առաջին անգամ է տպագրվում ամբողջությամբ»²⁹: Բանաստեղծը նկատի ուներ գոլիցինյան խստությունների ու գրաքննչական սահմանափակումների պայմաններում բանաստեղծական այն տողերի արգելանքը, որտեղ Սևանը ներկայանում էր հուզված հայրենիքի ողբերգական պատմության և դարավոր անցյալի դառը հուշերով, անհանգիստ ժողովրդի ապագա ճակատագրով: «Տարագում» բանաստեղծությունից հանվել էին նաև այնպիսի տողեր, որտեղ արտահայտվում էր ժողովրդի նվիրական երազանքի իրականացման հույսը, այն, որ հենց Մասիսի գագաթին են դադար առնելու մեր հին փառքերը: Արգելանքը դրվում էր ժողովրդի պատմական հիշողության, նրա՝ ապագայի երազների և ներկայի հուզումների ու մտահոգությունների վրա: Նկատի ունենալով Հայաստանի խորհրդանիշներից մեկի՝ Սևանի վշտոտ ու տխուր «հոգեվիճակը»՝ բանաստեղծը գրել էր, իսկ գրաքննիչը ջնջել էր հետևյալ տողերը.

²⁴ «Արարատ», Էջմիածին, 1908, թիվ 2, էջ 235-236:

²⁵ «Անահիտ», Փարիզ, 1907, թիվ 1-2, էջ 1-14:

²⁶ «Լուսաբեր» երկօրյա լրագիր, Գանիբե, 1907, թիվ 463, դեկտեմբերի 26: Նույնպիսի են փոխադրվում նաև Կ. Պոլսի «Չայն հայրենյաց» շաբաթաթերթում (Ա. Չոպանյան, «Ն. Վ. Մկրտիչ Խրիմյան (կյանքը և գործը)» 1907 թ., թիվ 442, 443-444: Նույն լրագրում լույս է տեսնում նաև «Խրիմյան Հայրիկ (Մահվան առթիվ)», 1907, թիվ 469, էջ 1:

²⁷ «Նոր ալիք», Թիֆլիս, 1907, թիվ 1:

²⁸ Տե՛ս «Նոր ալիք», 1907, թիվ 2:

²⁹ Նույն տեղում:

Եվ մերթ վշտով ու տխրությամբ,
Սևանում է, ինչպես մութ ամպ...
Ո՞վ իմանա՝ ի՞նչն է հուզում,
Ի՞նչ է հիշում, ի՞նչ է ուզում:

Բանաստեղծության՝ Խրիմյան Հայրիկին վերաբերող չորրորդ հատվածից ցարական գրաքննիչները հանել էին այն տողերը, որոնց ենթատեքստում զգացել էին Խրիմյանի թաքուն երազը՝ աշխարհում ցրված հայությանը միավորելու փափագը: Բանաստեղծության մեջ հայ ուխտավորը՝ Խրիմյանը, Լիբանանի կաղնու մման ամուր կանգնած Լուսավորչի շիրմի առջև՝ իր արծվենի հայացքը հատել էր Հայոց աշխարհի հեռունները.

Կողմերն Հայոց ու շա՛տ հեռուն
Դիտե ցրված իր ձագերուն...

Սակայն Թումանյան-գեղագետին չի բավարարել իր իսկ բանաստեղծության՝ Վեհափառին նվիրված հատվածը: Հավանաբար այդ տողերը նրա համար սովորական այն բազմաթիվ էքսպրոսիվներից էր, որոնք նա գրում էր իր ընկեր-բարեկամների, կամ նույնիսկ պատահական ծանոթների համար, սակայն մտքովն անգամ չէր անցկացնում, թե դրանք երբևէ կներառի իր ժողովածուներում իբրև գրական մնացույթ արժեք: Ահա թե ինչու 1908 թ. Բաքվի ժողովածուում և 1909 թ. «Հայ գրողներ» քրեստոմատիայի առաջին հատորում նա զետեղում է «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծությունը՝ առանց Վեհափառին նվիրված չորրորդ հատվածի:

Իսկ «Նոր ալիքում» տպագրելով Խրիմյանի մասին գրած հատվածն ամբողջությամբ՝ բանաստեղծը պարզապես հրաժեշտ էր տալիս իր համար այնքան սիրելի Հայրիկին, որի պայծառ նկարագրի մասին հիշողությունները ուղեկցեցին գրողին ողջ կյանքում.

Գնա՛ս բարով, ա՛յ ուխտավոր,
Երանի քեզ, հա՛յ ուխտավոր,
Որ կարոտով ու սիրառատ
Ուխտ ես գնում դեպ Արարատ...

1907 թ. նոյեմբերի 6-ին «Նոր ալիքում» լույս է տեսնում «Երկու հայրը» պատմվածքը, որի հերոսը դարձյալ Հայրիկն էր³⁰:

Վեհափառ Հայրապետի մահից ընդամենը երկու շաբաթ անց ընթերցողի դատին

³⁰ «Նոր ալիք», Թիֆլիս, 1907, թիվ 5, նոյեմբերի 6: Գրության թվականը մինչև օրս վիճելի է: Ըստ գրականագետ Ա. Ինճիկյանի՝ պատմվածքը գրվել է 1895 թ. նոյեմբերի վերջերին կամ դեկտեմբերի սկզբին, այսինքն, այն պահին, երբ Թումանյանը կատարում էր իր երկար ուղևորությունը Բորժոմ - Ախալցխա - Ախալքալաք - Ալեքսանդրապոլ - Կարս - Ալեքսանդրապոլ - Ղարաբիլիսա - Դիլիջան - Երևան - Էջմիածին ուղեգծով: Ինճիկյանի կարծիքով, հենց այդ ճամփորդության ընթացքում է բանաստեղծը լսել Մարգիս քահանայի պատմությունը (Տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Նովիսանես Թումանյան, Կյանքի և սրբեղծագործության պատմությունը (1869 - 1899), Ե., 1969, էջ 371, 373): Սակայն գրողի երկերի գիտական երկրորդ լիակատար հրատարակության ծանոթություններում պատմվածքի գրության թվականը նշվում է 1907 (տե՛ս ԵԼԺ 5, 751): Մեր կարծիքով, պատմվածքը գրելու մտահղացումը և նյութի շարադրանքը կատարվել է 1895 թվականին՝ նշված ճամփորդության ընթացքում, երբ բանաստեղծը հանդիպել էր Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայերի և ուշադրությամբ լսել նրանց կորուստների, ցավի ու փառապանքի մասին, սակայն իր նշումներին գեղարվեստական գործի տեսք տվել էր միայն 1907 թ.՝ Հայրիկի մահվան անմիջական ազդեցության ներքո:

հանձնված այս պատմվածքում քսան որդի կորցրած քահանա Սարգիսը, միաթարվելու համար գնալով Հայրիկի մոտ, դարձել էր քսան հազար քսան որդի կորցրած Վեհափառի ծով ցավի ու վշտի միաթարողն ու ամոքիչը: «Բահանան շտապեց առաջ, աջը դրավ իր Հայրապետի գլխին, սկսավ աղոթք մրմնջալ, ու աչքերը լցվեցին արտասուքով...

Նա օրհնում էր Հայոց կաթողիկոսի՝ն...

Նրա առջև խոնարհված էր Հայոց Հայրիկը...» (5, 70):

Վեհափառի մահվան առիթով է Թումանյանը գրել մաս «Խրիմյան Հայրիկի օրերից մինը», որը թեև Թումանյանի հետմահու հրատարակություններում միշտ զետեղվել է պատմվածքների բաժնում, սակայն այն ավելի հուշագրություն է հիշեցնում: Հայրիկի կյանքի մեկ օրվա մեջ Թումանյանը խտացնում է ջարդից ու կոտորածից մազապուրծ եղած, սոցիալական ծայրահեղ թշվառության հասած մի ամբողջ ժողովրդի ողբերգությունը: Կրթության վարձի պատճառով ուսումնարանից դուրս մնացող տասնամյա որբ երեխան, կոտորածից այրիացած հինգ երեխաների մայրը, քառասուն տարի Ս. Միմասի եկեղեցում Աստծուն ծառայած ծերունի տիրացուն քաղցած են ու կարիքավոր և ապավինում են միայն Հայրիկին:

Թումանյանը հրաշալի էր զգում Հայրիկի տառապանքը, որվհետև դա մաս իր ցավն էր ու ողբերգությունը: Ինչպես Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, այնպես էլ Ամենայն Հայոց Բանաստեղծին դիմում էին բոլորը, պատմում էին ծայր չունեցող իրենց առօրյա հոգսերը և խնդրում էին օգնություն: Երկուսն էլ աջակցում էին որքան կարող էին, երկուսն էլ վեր էին անձնական ցավից, երկուսի սրտում էլ հայոց վիշտն էր, որը թաքցնում էին հոգու անտեսանելի խորքերում, երկուսն էլ «ծիծաղաշարժ բաներ էին պատմում ու այնպես դուրեկան, այնպես սրտալի ծիծաղում», որ միայն իրենք կարող էին, երկուսն էլ հմայիչ ու խոսքաշեն, «տաղանդավոր» գրուցակիցներ էին, երկուսն էլ գեղեցկացնում էին շրջապատը, լույս ու ջերմություն տալիս նրան:

Երկու մեծ հայերի անսահման մարդկայնությունը բամբասանքների առիթ է տվել: Վեհափառի մասին ասում էին, թե իր բարությանը, յուրաքանչյուր դիմողին օգնելու պատրաստակամությամբ վատնում է Էջմիածնի ունեցվածքը: Վեհափառը շատ լավ գիտեր իր շուրջ ծավալված բամբասանքի, հաճախ մաս չարության ու ատելության մասին, որը նրան ուղեկցել էր երիտասարդ տարիներից ի վեր, և մեծահոգաբար իր կյանքը դառնացնողներին դիմելով՝ ասում էր. «Մտի՛կ ըրեք, ո՛վ դուք, սեր քարոզող վարդապետներ, Սէրն ձեզ կ'աւանդէ, երկնախօս վարժապետ՝ սիրոյ դասեր կ'ուսուցանէ... Աւա՛ղ մեզ, ուշամոռաց եղանք. հազար ութ հարիւր տարի է այս դասերն Աւետարանը մեզ կ'աւանդէ. և մենք կը կարդամք ժողովուրդին. տակաւին ո՛չ մենք սովորեցանք, ո՛չ ժողովուրդը հասկացաւ. Սիրոյ դասը թողինք՝ յատելութիւն կրթեցինք զմեզ, սիրոյ կտակը տուինք՝ բանասիրելուն նախանձն առինք. սէրը կորուսինք՝ և զրգոյիշ թշնամութիւնը գտանք: Այլ եւս ի մէջ ո՞վ կը համարձակի սէր քարոզել ժողովուրդին, երբ սիրոյ ճառախօս վարդապետներս՝ սիրել չգիտենք, հետ միմեանց ատելութեամբ կը վարիմք. և ի՞նչ մնաց, որ Խաչն ու Աւետարանը մեր գրկէն թողումք, և սուր առնելով՝ միմեանց մըխենք»³¹: Իսկ մեծ ընտանիքի հոգսերի տակ կքած, դժվար ապրող, ծայրը ծայրին հազիվ հասցնող Թումանյանի շուայ-

³¹ «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1908, թիվ 2, էջ 57:

լուծումը չէին հասկանում մուսուլմանական արտակից բարեկամները: Նրանցից շատերի համար անթույլատրելի էր վեց տասնյակից ավելի պարտատերեր ունեցող բանաստեղծի մորամոր պարտքեր անելը՝ իրենից պակաս կարիքավոր ծանոթ-անծանոթներին օգնելու համար: Նրանց կարծիքով՝ անթույլատրելի էր մասնավորապես հյուրասիրության լուծումներով «անկազմակերպ վատնել» ունեցածը, երբ ծայրահեղ դժվարությամբ էր վատակում յուրաքանչյուր կոպեկը: Այդպես էին մտածում բոլորը՝ և՛ օգնության, աջակցության ձեռք մեկնողները, և՛ հյուրասիրվողները:

Թումանյանի ժամանակաշրջանը շուրջ էր խոշոր հայերով, և նրանցից յուրաքանչյուրին բնութագրելիս Թումանյանը բնորոշում էր հենց իրեն: Այն, ինչ Թումանյանը գրում է երկու ազդեցիկ, մեծանուն հայ կաթողիկոսների՝ Խրիմյանի և Իզմիրլյանի մասին, կարծես գրում է իր մասին: «Երկուսն էլ խոշոր հայ դեմքեր էին, գերազանցորեն հայ, երկուսն էլ շատ ապրած իրենց ժողովրդի տառապանքով... երկուսն էլ ուրույն հայացք ունեին հեղափոխության վրա և ասում էին արյունը» (6, 268):

Խրիմյան Հայրիկը Թումանյանի այն եզակի մերձավոր հոգիներից էր, որին բանաստեղծը միմյան է չորս գեղարվեստական ստեղծագործություն: Եվ սա ամենահին էլ պատահական չէր: Թումանյանը ունեցել է շատ ավելի մտերիմ ընկեր-բարեկամներ, որոնց և ոչ մի բանաստեղծություն չի նվիրել: Խրիմյանը իր օրերի կենդանի լեզուներից էր, և այդ պատվին էր արժանացել մասն ժողովրդի կողմից, որն իր անկեղծ սերն ու պատկառանքը արտահայտում էր՝ մրա մասին գրույցներ ու ավանդություններ հյուսելով: Դրանցից մեկի համաձայն՝ Թիֆլիսի փոխարքան Խրիմյանին հյուր է հրավիրում և իր պալատի վեհությանն ու ազդեցիկ լինելը ցուցադրելու համար սանդուղքների երկու ծայրերին սպիտակ արջեր է կանգնեցնում:

Խրիմյանը բարձրանում է աստիճաններով՝ առանց դուլզն-ինչ ուշադրություն դարձնելու փայլվիլում աչքերն իրեն հառած արջերին: Փոխարքան, զարմացած կաթողիկոսի անտարբերությունից, հարցնում է. « Ինչպե՞ս, վեհափա՛ռ Տէր, այս արջերէն չվախեցա՞ք »:

- Չէ՛, կ'ըսէ Հայրիկը թարգմանին ձեռքով, ըսէ՛ք փոխարքային, որ ես ասկէ աւելի կատաղիները տեսած եմ Պետերբուրգի մէջ»³²:

Մեկ այլ ավանդության մեջ, որը պատմել է Կոմիտասը, Հայրիկը գրուցում է գերմանացի մի հնախույզի հետ, որը Էջմիածնում հնություններ էր որոնում: Հայրիկը հանձնարարում է իր վարդապետներին. «Հա՛, ըսէ՛ք իրեն, որ ես թանկագին հնութիւն մը ունիմ. հարցուցէ՛ք, քանի՞ տարուան հնութիւն կը կարծէ »:

-Հինգերորդ դարու, կը պատասխանէ օտարականը թարգմանին բերնով:

- Անկէ՛ց ալ հին:

- Քրիստոսի ժամանակէն:

- Անկէ՛ց ալ հին:

Ու հնախույզը հետաքրքրուած այս հնութենէն կ'ըսէ.

-Տեսնեմ, վեհափա՛ռ Տէր, ի՛նչ է այդ թանկագին հնութիւնը:

- Իմ Ազգս է, Քրիստոսէ ալ հին, Մովսէսէ՛ն ալ հին. իմ թշուառ ա՛զգը, որ անտեսած

³² «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1908, թիվ 4, էջ 191:

այս թանկագին հնութիւնը՝ հին քար մը կամ առարկայ մը փնտռելու կ' ելլէք»³³:

Խրիմյան Հայրիկին նվիրված Թումանյանի չորս ստեղծագործություններից գրեթե յուրաքանչյուրը առանց վերապահության կարելի է համարել ինքնաբերական:

Թումանյանի մարդկային կերպարը, նրա կյանքի իմաստն ու խորհուրդը, իրոք, հիշեցնում են անտառի մեջ բարձրացող հսկա մի կաղնի, որի բունը քանի՜- քանի՜ անգամ այրել է երկինքը բոցոտ շանթ ու կայծակով, որի զլխով անցել են ազգային ջարդերի ու կոտորածների, քաղաքական հալածանքների իրար հաջորդող փոթորիկները, որին հարվածել էին չարկամ զանաճները, զարնան կարկուտն ու ամռան տապը.

Բայց նա միշտ կանգուն, նա միշտ աննկուն

Հուսով նայում էր ամպած երկնքին...

Ինքնակենսագրական է նաև կաղնու «շուքի տակ» նրանցից շատ ցած աննշան խոտերի, թփերի ու ծառերի պատկերը, որոնք ներքևից վերև նայելով մեծ կաղնուն միմյանց ականջի փսփսում էին, վախեցած դժգոհում ու բամբասում կաղնու հերոսական աներեր կեցվածքից.

Սա, որ վերև է բարձրացել այսքան,

Ոչ որոտ գիտի, ոչ քամի, ոչ բան... (4, 218):

Կաղնու պատկերը ներդաշնակ ու համահունչ էր Թումանյանի մեծությանն ու կատարելագործությանը, մարդու և ստեղծագործողի նրա նկարագրին, որովհետև, ինչպես Գյոթեն գերմանական գրականության մեջ, այնպես էլ Թումանյանը հայ գրականության այն կաղնին էր, որին մոտենում և որից հեռանում են մեր ազգային գրականության բոլոր ճանապարհները:

³³ Նույն տեղում: